

Gavhar TILOVOVA,
Toshkent davlat agrar universiteti dotsenti, PhD
E-mail: gavhar.abdaxatovna@gmail.com

O'zMU professori, f.f.n. Sh.Imyaminova taqrizi ostida

THE EARLY FORMATION PERIOD OF DICTIONARY AND REVOLUTIONARY DEVELOPMENTS

Annotation

In this article, the gradual stages of the formation of dictionaries in world linguistics, the factors that are the basis for the creation of dictionaries, mainly the increasing need for them in the process of translation, monolingual, bilingual and multilingual dictionaries are created, according to the requirements of the times. There are opinions and opinions about the fact that electronic dictionaries are taking the place of printed dictionaries. Also, the article provides information about the fact that by the 20th century, which is the century of technological development, the lexicon of all fields is covered in electronic dictionaries, the dictionaries of various fields are gradually presented to the user in the form of a digital format, as well as information about their convenience and advantages.

Key words: Ebla tablets, electronic dictionaries, Islamic golden age, bilingual dictionaries, cuneiform, Renaissance vocabulary.

ПЕРИОД РАННЕГО ФОРМИРОВАНИЯ СЛОВАРЯ И РЕВОЛЮЦИОННЫХ РАЗВИТИЙ

Annotatsiya

В данной статье рассмотрены поэтапные этапы формирования словарей в мировой лингвистике, факторы, лежащие в основе создания словарей, главным образом возросшая потребность в них в процессе перевода, создание с течением времени одноязычных, двуязычных и многоязычных словарей. требования, высказывались мнения о том, что электронные словари заменяют печатные словари. Также в статье представлена информация о том, что к XX веку, который является веком технологического развития, лексика всех отраслей охватывается электронными словарями, словари различных специальностей постепенно представляются пользователю в цифровом формате, и представлена информация об их удобных и выгодных аспектах.

Ключевые слова: таблички Эбла, электронные словари, золотой век ислама, двуязычные словари, клинопись, лексика эпохи Возрождения.

LUG'ATCHILIKNING ILK SHAKLLANISH DAVRI VA INQILOBIY O'SISHLAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada dunyo tilshunosligida lug'atlar shakllanishining tadrijiy bosqichlari, lug'atlar yaratilishiga asos bo'lgan omillar, asosan tarjima jarayonida ularga bo'lgan zaruratning ortib borishi, bir tilli, ikki tilli va ko'p tilli lug'atlar yaratilib, davr taqozasi bilan bosma lug'atlar o'rnini elektron lug'atlar egallab borayotgani haqida firq va mulohazalar yuritilgan. Shuningdek, maqolada texnologik rivojlanish asri bo'lgan 20-asrga kelib, elektron lug'atlarda barcha sohalarda leksikasi qamrab olinayotgani, bosqichma-bosqich turli sohalarga oid lug'atlarning raqamli format shaklida foydalanuvchiga taqdim etilishi hamda ularning qulay va afzal tomonlari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Ebla lavhalar, elektron lug'atlar, Islomning oltin davri, ikki tilli lug'atlar, mixxat yozuvlari, Uyg'onish davri lug'atchiligi.

Kirish. Ko'p tilli lug'atlar tarixi insoniyat sivilizatsiyasi davomida tillar, jamiyatlar va texnologik taraqqiyotning evolyutsiyasini aks ettiruvchi boy va murakkab hodisadir. Ushbu tarixiy sayohatni bir necha muhim bosqichlarga bo'lish mumkin, ularning har biri muhim o'zgarishlar va yangiliklar bilan ajralib turadi, bu bizning tilshunoslik bilimlarini tushunish va to'plash usulini shakllantiradi. Shu kunga qadar lug'atlar insoniyat sivilizatsiyasida muhim va dolzarb ahamiyatga ega bo'lgan. Lug'atlarda so'zlar va ularning ma'nolarini o'rganish, tarixan olib qaraganda turli xil xalqlar o'rtasidagi til va madaniy tafovutlarni bartaraf etishda hal qiluvchi vosita bo'lib kelgan. Lug'atlar leksikologiyaning asosiy quroli sifatida turli xalqlarning bir-birini tushunishiga yordam berib, til o'rganishni osonlashtirgan. Noyob manbalarni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilishda lug'atlarning ahamiyati beqiyos bo'lib, ular global muloqot almashinuvga bebaho hissa qo'shib keladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Butun dunyoda ilk lug'atchilikning shakllanish bosqichlarini tadqiq qilish mubaynida P. Giovanni, M. Paolo, A. Alfonso kabi

olimlarning ilmiy asarlariga murojaat qilindi va ular tomonidan berilgan muhim ma'lumotlariga tayanildi. Lug'atlarning ilk shakllari qadimgi Mesopotamiya va Misrda yaratilgan bo'lib, ular mixxat yozuvlari va ierogliflar so'zlar bilan ifodalaniib, ulardan ro'yxatlar tuzishda foydalanilgan. Ushbu ro'yxatlar ma'muriy va ilmiy kontekstlarda bir nechta tillar bilan shug'ullanadigan ulamolar va olimlar uchun muhim vosita bo'lib xizmat qildi. Qadimgi Ebla shahrida (hozirgi Suriya) topilgan Ebla lavhalar miloddan avvalgi 2500 yilga to'g'ri keladi va ular insoniyat tarixidagi yozma yozuvlarning eng qadimgi namunalaridan biridir. Mixxat yozuvida yozilgan bu lavhalar qadimgi Ebla tili, madaniyati, boshqaruvi va iqtisodiyoti haqida chuqur ma'lumot beradi [10].

Ebla lavhalar tavsifiga ko'ra, ular asosan loydan iborat bo'lib, u ho'l bo'lganda osonlik bilan yozilganligi sababli, qadimgi Yaqin Sharqda yozuvning keng tarqalgan turi bo'lgan. Qamish qalami bilan yozilganidan so'ng, ularni ming yillar davomida bardoshli qilish uchun loydan yasalgan lavhalar pishirilgan yoki quyoshda quritilishi uchun qoldirilgan [9]. Lavhalar asosan shumer va eblayt tillarida yozilgan bo'lib, (Mesopotamiya tillariga shumer, elam va

akkad, shu jumladan, eblayt tillari kiradi) [13] tilshunoslar va tarixchilar uchun bebaho bo'lgan ikki tilli lug'at leksikasini taqdim etgan. Shumer tili izolyatsiya qilingan hamda eblayt esa akkad tiliga tegishli semit tillari oilasiga mansub. Ikki tilli matnlarning mavjudligi ayniqsa, muhim bo'lib, u ikkala tilni to'g'ridan-to'g'ri taqqoslash orqali tushunishni osonlashtiradi. Lavhalar 1970-yillarda Paolo Mattia boshchiligidagi italiyalik arxeologik guruh tomonidan qazishma ishlarida topilgan. Qazishmalar natijasida Ebla saroy majmuasi ichidan 1800 ga yaqin to'liq lavhalar va 4500 dan ortiq parchalarni o'z ichiga olgan arxiv xonasi topilgan [2].

Ebla lavhalarini ikki tilli leksikani nazarda tutib, uning eng diqqatga sazovor xususiyatlaridan biri shumer va eblayt o'rtasidagi tarjimalarni o'z ichiga olgan so'zlar ro'yxatidir. Ushbu ro'yxatlar ikki tilli lug'atlarning eng qadimgi namunalaridan biri bo'lib, qadimgi tillarning leksikasi va grammatikasini tushunish uchun juda muhim hisoblangan [1]. Qadimgi Ebla lavhalarining tilshunoslik va leksikografiyadagi ahamiyati shundaki, lavhalarining ikki tilli tabiati shumer va eblayt tillarining lug'at, sintaksisi va semantikasini tushunishdir.

Tadqiqot metodologiyasi. O'rta asrlar davri va islomning oltin davrida lug'atchilikning rivojlanishi. Taxminan V asrdan XV asrgacha bo'lgan davrlarda Evropa, xususan, til, ta'lim va bilim sohalarida chuqur o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Bu davrda lotin tili Yevropaning lingua franca tili sifatida paydo bo'lib, ilmiy muloqotni osonlashtirish maqsadida, lotin matnlarini tushunishga yordam beradigan lug'atlar va leksikonlarni yaratishga yordam berdi [4]. Shu bilan birga, islomning oltin davri (VIII-XIV asrlar) islom olamida ilm-fan, falsafa, tibbiyot va san'atdagi sezilarli yutuqlar bilan ajralib turadigan ajoyib intellektual va madaniy yuksalish davri bo'ldi. Islom olami va o'rta asrlar Yevropasi o'rtasida bilim almashishning asosiy vositalaridan biri tarjimalar bo'lgan. Qadimgi yunon faylasuflari, olimlari va matematiklarining musulmon olimlari tomonidan saqlangan, ishlab chiqilgan va kengaytirilgan asarlari arab tilidan lotin tiliga tarjima qilingan. Bu jarayon 12-asrda, asosan Ispaniya va Sitsiliyada, islom va nasroniy madaniyatlarini kesishgan hududlarda jiddiy tarzda boshlangan [6].

Tahlil va natijalar. Evropada tarjimaning asosiy markazi - Toledo tarjimonlar maktabi bo'lib, u yerda Jerar Cremona (1114-1187) kabi olimlar faoliyat yuritgan. Jerar arab tilidan lotin tiliga 70 dan ortiq asarlarni, jumladan Ptolemeyning "Almagest", Ibn Sinoning (Avetsina) "Tib qonunlari" va Ibn al-Haysam (Alxazen) "Optika kitobi"ni tarjima qilgan.

Sitsiliyadagi Fridrix II saroyida ishlagan yana bir taniqli tarjimon, Maykl Skot Aristotel asarlarini va Ibn Rushd (Averroes) sharhlarini arab tilidan lotin tiliga tarjima qilgan va O'rta asrlar Yevropa falsafasi faniga chuqur ta'sir qilgan. Tarjima asarlar oqimi yevropalik olimlarga arab manbalaridan kiritilgan murakkab lug'at va tushunchalarni tushunishga yordam beradigan yangi leksika va lug'atlarni yaratish zaruratini qondirib kelgan. Bu leksikalar faqat tarjimalarni emas, balki ilgari lotin tilida noma'lum bo'lgan ilmiy va falsafiy atamalarining izohlarini ham o'z ichiga oladi.

Adelard Bath 12-asr boshlarida islom olamiga o'qish uchun borgan ingliz olimi, Yevropaga qaytgach, u bir qancha muhim arab asarlarini tarjima qildi.

Liber Abaci 1202 yilda Pizalik Leonardo (Fibonachchi nomi bilan tanilgan) tomonidan yozilgan ushbu kitob hind-arab raqamlar tizimini Yevropaga kiritib, matematikada inqilob qildi. Unda lotin o'quvchilariga notanish bo'lgan yangi raqamlar va arifmetik amallar haqida keng tushuntirishlar mavjud edi.

Ibn Sino, Ibn Rushd, Al-Kindi, Forobiy kabi allomalarning lotin tiliga tarjima qilingan falsafiy va ilmiy asarlari Yevropa tafakkuriga katta ta'sir ko'rsatdi. Bu asarlar

ko'pincha batafsil izoh va tushuntirishlarni talab qilib, maxsus leksikalarning rivojlanishiga hissa qo'shdi.

Ibn Rushdning Aristotel haqidagi keng ko'lamli sharhlari Aristotel falsafasini Yevropaga qayta kiritishda muhim ahamiyatga ega edi. Murakkab falsafiy terminologiya lotin tilida so'zlashuvchi olimlar uchun ushbu g'oyalarni ochiq qilish uchun lug'atlar va tushuntirish matnlarini yaratishni talab qildi [12]. Shunday qilib, Islomning oltin davri va lotin tilining O'rta asrlarda Evropaning lingua franca sifatida yuksalishi o'rtasidagi bog'liqlik bilimlarni etkazish va noyob asarlarni tarjima qilishda chuqur ildiz otgan. Tarjimachilik harakati nafaqat islom olamidan Yevropaga ko'plab ilmiy va falsafiy asarlarni olib keldi, balki bu murakkab matnlarni tushunish uchun lug'atlar yaratishni taqozo etdi.

Al-Farohidiy Iroqning Basra shahridan bo'lgan taniqli filolog, grammatika va lug'atshunos olim sifatida arab tilshunosligi, she'riyati va musiqa nazariyasi kabi turli sohalariga katta hissa qo'shgan. Uning ijodi keyingi ko'plab olimlar va tilshunoslarning ilmiy hamjamiyatda yorqin paydo bo'lishiga zamin yaratgan [7]. Uning "Kitob al-Ayn" asari keyingi lug'atlarga ta'sir ko'rsatib, arab grammatikasi va filologiyasining rivojlanishiga zamin yaratdi [3]. "Kitob al-ayn" lug'at tuzishda o'ziga xos yondashuvi bilan ajralib turadi. "Al-Ayn" sarlavhasi lug'atda sanab o'tilgan birinchi o'zak so'zning birinchi harfiga ishora qilib, "Ayn" (ا) harfidan boshlanadigan harflarning og'izda bo'g'inlanish nuqtalari bo'yicha joylashishiga asoslangan ishnig tashkiliy tuzilishini belgilaydi. Al-Farohidiyning arab leksikasini tartibga solish va tahlil qilishda sinchkovlik bilan yondashgani tilshunoslik ilmi solnomasidan munosib o'rin egalladi.

Shunday qilib, izlanishlar yangi duch kelgan xalqlar va madaniyatlar bilan muloqotni osonlashtirish uchun lug'atlarni yaratish zaruratini yanada kuchaytirdi. XV-XVII asrlar uyg'onish davri o'rganishning tiklanishi va bosmaxonaning paydo bo'lishi bilan ikki va ko'p tilli lug'atlarning ko'payishiga olib keldi [5]. O'rta asrlarda yaratilgan lug'atlarga misol tariqasida Ambrojo Kalepinoning 1502 yilda chop etilgan "Dictionarium" lug'atini keltirish mumkin. U dastlab lotin lug'ati bo'lib, vaqt o'tishi bilan u bir nechta tillarni o'z ichiga olgan holda kengaytirildi. Shuningdek, Antonio de Nebriyaning 1492 yilda yaratilgan "Grammatika" si asosan ispan tili grammatikasi bo'lsa-da, u kelajakdagi ikki tilli lug'atlar uchun asos bo'lib xizmat qilgan leksikani o'z ichiga olgan.

XVIII-XIX asrlar, ya'ni ma'rifatparvarlik davrida bilim va aqlga e'tibor qaratilishi keng qamrovli va tizimli lug'atlarning rivojlanishiga turtki bo'ldi. Yevropa davlatlarining mustamlakachilik ekspansiyasi Afrika, Osiyo va Amerika qit'alarining mahalliy tillarini o'z ichiga olgan lug'atlarning yaratilishiga olib keldi. Masalan, Samuel Jonsonning "A Dictionary of the English Language" (1755) lug'ati garchi bir tilli lug'at bo'lsa-da, uning keng qamrovli tabiati ikki va ko'p tilli leksikografiyaga ta'sir ko'rsatdi. Uilyam Marsdenning "Dictionary of the Malayan Language" (1812) [8] Janubi-Sharqiy Osiyo va ingliz tillarini o'z ichiga olgan ikki tilli lug'atning dastlabki namunasi, mintaqadagi mustamlakachilik manfaatlarini aks ettiradi.

Zamonaviy va texnologik yutuqlar davriga kelib esa, ya'ni 20-asr texnologik taraqqiyot va madaniyatlararo muloqotga bo'lgan ehtiyojning ortib borayotgani ta'sirida lug'atlar yaratilishining o'sishiga guvoh bo'ldik. Raqamli texnologiyalar va internetning rivojlanishi leksikografiyada inqilob qildi, bu elektron va onlayn ko'p tilli lug'atlarning yaratilishiga olib keldi. Misol uchun "Oxford English Dictionary" dastlab bir tilli inglizcha lug'at bo'lsa-da, uning onlayn versiyasida bir nechta tillardagi tarjimalar va ekvivalentlar mavjud [11]. Shuningdek, Google Translate ham ko'p tilli lug'at va tarjimon sifatida samarali xizmat qiluvchi ko'plab tillar bo'ylab real vaqtda tarjimalarni ta'minlash uchun

sun'iy intellekt va mashina o'rganishdan foydalanadigan inqilobiy vosita bo'ldi.

Xulosa va takliflar. Ko'p tilli lug'atlarning tarixiy shakllanishining davriy bosqichlari lingvistik, madaniy va texnologik taraqqiyot o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni qisqacha bo'lsa-da yoritib berildi. Qadimgi tsivilizatsiyalardagi dastlabki so'zlar ro'yxatidan tortib, bugungi kunning murakkab raqamli vositalarigacha, ko'p tilli lug'atlar

jamiyatlarning o'zgaruvchan ehtiyojlarining bosqichma-bosqich rivojlanishi, aytish joiz bo'lsa evolyutsiyasi insonlarning muloqoti va madaniy almashinuvidagi kengroq tendentsiyalarni va lingvistik tafovutlarni bartaraf etishda leksikografiyaning doimiy ahamiyatini belgilab beradi. Raqamli asrda lug'atlar bosma jildlardan dinamik onlayn platformalar va ilovalarga aylandi.

ADABIYOTLAR

1. Archi, Alfonso. *Ebla and Its Archives: Texts, History, and Society*. De Gruyter, 2015. 854 p.
2. Aruz, Joan, and Wallenfels, Ronald. *Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*. The Metropolitan Museum of Art, 2003. 540 p.
3. Baalbaki, Ramzi. *The Arabic Lexicographical Tradition*. Leiden: Brill, 2014. 489 p.
4. Burnett, Charles. *The Introduction of Arabic Learning into England*. The British Library, 1997. 110 p.
5. Considine, J. *Dictionaries in Early Modern Europe: Lexicography and the Making of Heritage*. Cambridge University Press, 2008, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511485985>
6. Haskins, Charles Homer. *The Renaissance of the Twelfth Century*. Harvard University Press, 1927. 437 p.
7. *Introduction to Arabesques: Selections of Biography and Poetry from Classical Arabic Literature*, pg. 13. Ed. Ibrahim A. Mumayiz. Volume 2 of WATA-publications: World Arab Translators Association. Philadelphia: Garant Publishers, 2006. ISBN 9789044118889
8. Marsden, W. *A Dictionary of the Malayan Language*. Cox and Baylis. 1812, 589 p.
9. Matthiae, Paolo. *Ebla: An Empire Rediscovered*. Hodder & Stoughton, 1980. 272 p.
10. Pettinato, Giovanni. *The Archives of Ebla: An Empire Inscribed in Clay*. Doubleday, 1981. 325 p.
11. Simpson, J. *The Oxford English Dictionary*. Oxford University Press, 2004.
12. Siraisi, Nancy G. *Avicenna in Renaissance Italy: The Canon and Medical Teaching in Italian Universities after 1500*. Princeton University Press, 1987. 432 p.
13. <https://journals.linguisticsociety.org/booknotices>